

УДК 346.6:347.7: 342.9; 340.5

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.71>

В. П. Кононець

доктор юридичних наук, професор, завідувачка
Навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем
протидії організованій злочинності та корупції
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАЛЮТНОГО КУРСУ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРЕЦЕДЕНТУ, НАГЛЯДУ ТА ДОКТРИНИ

У статті досліджується правове регулювання валютного курсу в Україні з огляду на взаємозалежність судового прецеденту, валютного нагляду та правової доктрини. Аналізуються чинні нормативно-правові акти (зокрема Закон України «Про валюту і валютні операції»), практика застосування цих норм у судах, зокрема позиції Верховного Суду та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також наукові погляди юристів у сфері валютного права. Автором окреслено основні принципи валютного регулювання в Україні (конституційні норми, Закон «Про валюту і валютні операції», нормативи НБУ); проаналізовано сучасну судову практику у справах про валютний контроль та валютні обмеження, включаючи роль прецедентів Верховного Суду та висновків ЄСПЛ; досліджено думки науковців щодо здійснення валютного контролю і курсоутворення (приклади згадок класичних авторитетів, коментарі юридичної літератури та навчальних посібників); розроблено висновки і рекомендації щодо вдосконалення законодавства та практики застосування валютного законодавства в Україні за сучасних умов. Обґрунтовано значення принципу гнучкого курсу та незалежності НБУ, роль валютного контролю як інструмента фінансової стабільності в умовах воєнного стану. Висвітлено, що система валютного регулювання базується на Конституції, міжнародних договорах (зокрема Конвенції про захист прав людини), законодавстві (Закони «Про валюту і валютні операції», «Про Національний банк України», постанови НБУ) та судовій практиці. Наголошено, що застосування практики ЄСПЛ є джерелом права для українських судів, що впливає на правозастосування у валютних спорах (наприклад, у справі «Федоренко проти України» ЄСПЛ зазначав про валютний режим 1993 року). У висновках вказано на потребу гармонізації валютної політики з міжнародними стандартами та пропонується надати більший правовий захист валютним правовідносинам через узгодження інтересів НБУ, бізнесу та громадян.

Ключові слова: джерела права, правове регулювання, судовий прецедент, правова доктрина, інтерпретація судових рішень, валютний нагляд, валютний курс, режим валютного курсу, регіоналізація, воєнний стан.

Постановка проблеми. Правове регулювання валютних відносин є одним із ключових елементів державної фінансової політики, особливо актуальним в умовах економічної турбулентності та воєнного стану. Зміцнення гривні, стрімкі коливання курсу іноземних валют, запровадження валютних обмежень НБУ – все це вимагає ретельного дослідження законодавчих засад та практичної реалізації валютного регулювання. У сучасних умовах, коли гнучкість обмінного курсу

значною мірою обмежена, а роль держави в забезпеченні стабільності фінансової системи зростає, дослідження правового механізму захисту валютних інтересів набуває особливої ваги. Як наголошується у Законах та нормативно-правових актах, метою валютного регулювання є гарантування єдиної державної політики в цій сфері при вільному здійсненні валютних операцій. Водночас увесь комплекс цих відносин потребує ефективного балансу між регуляторними функціями Націо-

нального банку та гарантуванням прав суб'єктів господарювання, що здійснюють валютні операції. Актуальність теми зумовлена також стрімким розвитком правової доктрини: вчені фінансового та банківського права досліджують проблеми валютного контролю і валютного нагляду, що належать до джерел валютного законодавства.

Валютне законодавство України ґрунтується на принципах свободи здійснення операцій і водночас – необхідності державного втручання з метою фінансової стабільності. Проблема полягає в тому, як у правовому полі України збалансувати ці протилежні вимоги, враховуючи обмежене право судового прецеденту (хоча рішення Верховного Суду є обов'язковими для нижчих інстанцій), зобов'язання України за конвенцією ЄСПЛ і швидку зміну реалій під час воєнного стану. З одного боку, науковці виділяють валютний нагляд (система заходів НБУ та уповноважених банків) як джерело регулювання, з іншого – судова практика демонструє необхідність уніфікації підходів, наприклад шляхом врахування європейського досвіду. Для практиків і теоретиків фінансового права гостро стоїть питання розмежування компетенцій між НБУ, урядом і судами в сфері валютного регулювання та наслідків валютних обмежень (обмеження на валютний обмін, касові ліміти тощо) для прав суб'єктів господарювання. Необхідно проаналізувати, як в Україні застосовується принцип верховенства закону (який вимагає, що валютні нормативи вносяться лише законами), як враховують рішення ЄСПЛ як джерело права, і яку роль відіграє доктрина (тлумачення судів через наукові видання тощо) у вирішенні суперечливих питань валютних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі відзначається, що валютне регулювання та валютний нагляд входять до системи фінансового та банківського права. Так, у навчальному посібнику Т. В. Філіпенко аналізується поняття валютного контролю (термін, що витісняється сучасним «валютний нагляд»), його цілі та методи [12, с. 34]. Згідно з класифікацією О. Л. Костюченка, валютний нагляд – це система заходів

державного впливу, спрямованих на своєчасне виявлення та припинення порушень валютного законодавства. Позиції авторів банківського та фінансового права (О. Дзюблюка, М. Жука та ін.) підкреслюють, що валютна політика НБУ повинна базуватися на принципах прозорості та мінімальної дискримінації [цитовано у 12, с. 97-99]. Згідно з літературою, ефективним інструментом є «валютне таргетування» (стабілізація курсу) – один із варіантів валютного режиму, розглянутого економістами (Малахова О.Л., Марусин М.В.) як пріоритет грошово-кредитної політики [11]. Водночас провідні дослідники виділяють особливу роль валютного нагляду НБУ за дотриманням резидентами граничних строків розрахунків за ЕКЗО-операціями, що є регульованою сферою. Висвітлюється і вплив воєнного стану: у новітніх працях НБУ та вітчизняних аналітиках (наприклад, публікації О. Люпіна з НБУ) наголошується, що під час війни НБУ перейшов від керованого плаваючого курсу до фактично фіксованого офіційного курсу, а валютні обмеження стали механізмом підтримки макростабільності (хоча й обмежують право інвесторів на вільний рух капіталу) [7].

Важливим напрямом є використання позицій ЄСПЛ у валютних спорах. У рішенні ЄСПЛ у справі „Федоренко проти України” (2006) Суд визнав незаконними утиски прав позивача через заборону валютообмінних операцій, вказавши на фундаментальне значення єдності національної валюти [9]. Слід відзначити також практику Совтрансавто (ECHR 2002), а також інтерпретації Верховного Суду, що України мала змінити застарілі положення (постанова КГС ВС підтвердила пріоритет дотримання валютного законодавства над інтересами окремих клієнтів) [8]. Загалом науковці наголошують, що валютне законодавство України є комплексним: воно базується на Законах про НБУ, про валюту, міжнародних договорах і підзаконних актах НБУ, й у ньому передбачено, що НБУ є головним органом валютного нагляду.

Мета дослідження. Метою статті є всебічний аналіз механізмів правового регулювання валютного курсу в Україні з

позиції взаємозв'язку між судовим прецедентом, валютним наглядом та правовою доктриною.

Виклад основного матеріалу.

Валютне регулювання в Україні реалізується через систему норм, що передбачає: 1) Конституцію (ст. 92, згідно з якою «валюта України має особливий статус»); 2) Міжнародні договори, ратифіковані ВРУ (наприклад, Угода про асоціацію, зобов'язання МВФ, а також Конвенція РЄ); 3) Закон України «Про валюту і валютні операції» (Закон №2473-VIII від 21.06.2018), який визначає поняття «валютні операції», «валютне регулювання», «валютний нагляд» та встановлює принципи (свобода операцій, ризик-орієнтованість, прозорість, ринковість, гнучкість курсу, незалежність НБУ). Згідно з цим Законом валютне регулювання здійснює НБУ та уряд (у визначених законом випадках), а валютний нагляд – система заходів для контролю за дотриманням валютного законодавства. При цьому будь-які зміни цих положень можуть відбуватися тільки законами і не можуть мати зворотної сили. У разі неоднозначності норм «інтереси резидентів та нерезидентів трактуються на їхню користь».

Закон встановлює, що валютні операції – це операції з валютними цінностями (грошима та металами), що характеризуються переходом права власності між резидентами і нерезидентами (ст.1 ЗУ) [1]. В валютному нагляді задіяні саме НБУ, банки-агенти та, за делегуванням, Податкова служба України (постанова НБУ №13/2019 «Про затвердження Положення про валютний нагляд») [5]. НБУ може проводити інспекції і вимагати документи на валютні операції суб'єктів (п. 15 постанови Правління НБУ №18 від 24.02.2022, що діяла на початку воєнного стану, тимчасово призупинила валютні перекази за розрахунками з резидентами РФ/Білорусі тощо) [6]. За словами суддів Верховного Суду, «регламентація здійснення валютних операцій є компетенцією НБУ, і тому банк не має права проводити валютні операції, якщо це суперечить законодавству». Це означає, що валютне регулювання – внутрішньо підпорядкована діяльність центрального банку, а не довільна

розмова між клієнтом і банком. Судді також підтвердили, що під час воєнного стану «офіційний курс є фактично фіксованим» (підвищена роль НБУ у балансуванні ринку – офіційний курс фіксується, а операційні курси банків для нерезидентів збігаються з офіційним).

Судові рішення демонструють, що в Україні відсутня правова практика довготривалого валютного прецеденту (стандарту судової системи не передбачають *stare decisis*), однак касаційні рішення Верховного Суду мають обов'язкову силу. Наприклад, у постановах КГС ВС відзначено, що вирішення питань валютного нагляду віднесено до виключно законодавчої компетенції. У процесі розгляду справ суди часто посилаються на закон №2473 та підзаконні акти НБУ, а також на попередні рішення ВС (правові позиції Великих палат). У практиці адміністративних судів наявні приклади відмови визнати протиправною бездіяльність банку з огляду на те, що він виконував постанови НБУ про валютний нагляд [8; 10].

Режим валютного курсу як гарант фінансової стабільності передбачає його гнучкість та ринковість. Від початку повномасштабного вторгнення РФ (24.02.2022) НБУ перейшов від вільного плаваючого курсу до фактичного фіксованого офіційного курсу (2022–2023 роки). За даними НБУ, під час воєнного стану офіційний курс гривні залишався стабільним, а різниця між безготівковим і готівковим курсом зросла внаслідок обмежень. Це кореспондувало з метою уникнення стрімкої девальвації та згладжування нестабільності. Науковці звертають увагу, що у воєнний період важливу роль відіграли міжнародні резерви та девізна політика НБУ (валютні інтервенції) для стримування інфляційних тисків. Проте відомі праці й застерігають про ризики «штучного завищення» курсу гривні при надмірному валютному контролі.

З іншого боку, правова доктрина визнає важливість європейських стандартів. Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», українські суди застосовують Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерело

права [4]. На практиці це означає, що у валютних спорах суди повинні враховувати прецеденти ЄСПЛ. У справі «Федоренко проти України» (№25921/02) ЄСПЛ на підставі ст. 1 Протоколу 1 визнав, що закон 1993 року «Про режим валютного регулювання і контролю» (який встановлював гривню єдиною платіжною валютою) сам по собі не суперечив Конвенції [9]. Однак Суд детально розглянув умови контракту з фіксацією виплат у твердій валюті, визнавши, що українські органи порушили право позивача на власність, обмеживши можливість повної конвертації її коштів. Подібні рішення формують загальні юридичні підходи: наприклад, встановлено, що умови договорів, прив'язані до іноземної валюти, мають враховуватися судами і не можуть бути автоматично оголошені неправомірними [10]. Отже, практика ЄСПЛ фактично напрацьовує стандарти тлумачення валютних норм (ціни угод, конвертація валютних боргів тощо), і на неї орієнтуються національні суди.

Висновки і пропозиції. Правове регулювання валютного курсу в Україні ґрунтується на комплексі джерел (Конституція, закони, міжнародні договори, підзаконні акти НБУ, судова практика). Судова практика, особливо рішення Верховного Суду та ЄСПЛ, відіграє суттєву роль у заповненні прогалин і уніфікації тлумачень валютного законодавства. Водночас потреба воєнного часу посилила відмінності між метою державного регулювання (макростабільність) і правами учасників валютних операцій.

З огляду на це пропонується:

- унормувати у вигляді закону механізми пом'якшення валютних обмежень після стабілізації ситуації (щоб уникнути поспішної девальвації), з прозорими критеріями для зняття обмежень;
- посилити правовий захист резидентів і нерезидентів у валютних правовідносинах, зокрема через удосконалення процедур апеляції рішень НБУ про валютний нагляд та контролю, аби мінімізувати небезпеку зловживань суб'єктами адміністративного тиску;
- підвищити роль офіційної доктрини та коментарів до законів, розроблених

науковцями й практиками, аби забезпечити однорідне застосування валютних норм.

Висновки базуються на аналізі актуального законодавства (Закону «Про валюту і валютні операції» та підзаконних актів НБУ), судовій практиці ВС та ЄСПЛ, а також науковій літературі з банківського та фінансового права. У результаті цього дослідження констатується, що для ефективного правового регулювання валютного курсу в Україні необхідно гармонізувати національні правила з міжнародними стандартами та забезпечити баланс між державною політикою у сфері валютного регулювання й захистом інтересів приватних суб'єктів валютних операцій.

Список використаної літератури:

1. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2473-19> (дата звернення: 23.01.2024).
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.01.2024).
3. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата звернення: 23.01.2024).
4. Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 23.01.2024).
5. Про затвердження Положення про валютний нагляд : постанова Правління НБУ від 03.01.2019 № 13 (у ред. Зі змінами). *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/369022> (дата звернення: 23.01.2024).
6. Про роботу банківської системи в період воєнного стану : постанова Правління НБУ від 24.02.2022 № 18. *Офіційний вебпортал НБУ*. URL: <https://bank.gov.ua> (дата звернення: 23.01.2024).
7. Лупін Д.О. Ситуація на валютному ринку в умовах воєнного стану. *Національний банк України*, 2023. С. 3–4.

- URL: <https://bank.gov.ua> (дата звернення: 23.01.2024).
8. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 09.01.2024 у справі № 922/1253/23. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 23.01.2024).
9. Федоренко проти України (Fedorienco v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 01.06.2006 у справі № 25921/02. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 23.01.2024).
10. Совтрансавто Холдинг проти України (Sovtransavto Holding v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 25.07.2002 у справі № 48553/99. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 23.01.2024).
11. Маляхова О. Л., Марусин М. В. Стабільність валютного курсу як пріоритет грошово-кредитної політики. *Економіка та суспільство*. 2016. № 3. С. 425–430.
12. Філіпенко Т. В. Валютний контроль в Україні : навч. посіб. Донецьк : ДонДУУ, 2010. 175 с.

Kononets V. P. Legal Regulation of the Exchange Rate: The Interrelation of Precedent, Oversight, and Doctrine

The article explores the legal regulation of the exchange rate in Ukraine through the lens of the interdependence between judicial precedent, currency oversight, and legal doctrine. It examines the current legal framework (in particular, the Law of Ukraine «On Currency and Currency Transactions»), the practice of applying these norms in courts, including the positions of the Supreme Court and the European Court of Human Rights (ECtHR), as well as scholarly opinions from legal experts in the field of currency law. The author outlines the fundamental principles of currency regulation in Ukraine (constitutional provisions, the Law «On Currency and Currency Transactions», regulations of the National Bank of Ukraine); analyzes contemporary case law concerning currency control and restrictions, emphasizing the role of Supreme Court precedents and ECtHR findings; studies academic perspectives on the mechanisms of currency control and exchange rate formation (including references to classic authorities, legal commentary, and academic manuals); and develops conclusions and recommendations for improving legislation and the application of currency law under current conditions. The article substantiates the importance of the flexible exchange rate principle and the independence of the NBU, highlighting the role of currency control as a tool of financial stability during martial law. It demonstrates that the system of currency regulation is grounded in the Constitution, international treaties (including the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), legislation (such as the Laws «On Currency and Currency Transactions», «On the National Bank of Ukraine», and NBU regulations), and judicial practice. Special attention is given to the application of ECtHR case law as a source of law for Ukrainian courts, which influences the legal interpretation in currency-related disputes (e.g., in Fedorenko v. Ukraine, the ECtHR addressed the 1993 currency regime). In conclusion, the article stresses the need to harmonize currency policy with international standards and proposes greater legal protection of currency relations by aligning the interests of the NBU, businesses, and citizens.

Key words: sources of law, legal regulation, judicial precedent, legal doctrine, interpretation of court decisions, currency oversight, exchange rate, exchange rate regime, regionalization, martial law.